

DOI: 10.31866/2410-1176.41.2019.188521

УДК 091"15":027.54(477-25)НБУВ

**РУКОПИСНІ ЗБІРНИКИ МІНЕЇ
В КОЛЕКЦІЇ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Підгорбунський Микола Анатолійович
Кандидат історичних наук, доцент,
ORCID: 0000-0002-2678-5147,
e-mail: nikolauspig@gmail.com,
Київський національний університет
культури і мистецтва,
вул. Євгена Коновальця, 36, Київ, Україна, 01133

Мета роботи – аналіз рукописних збірок Міней в колекції Інституту рукопису; проведення археографічного опису та виявлення характерних особливостей у півчих збірниках української Православної церкви в XVI ст. Методологія дослідження включає системний аналіз, що сприяв осмисленню рукописних півчих збірників. Для окреслення часових і кількісних характеристик розглядуваного матеріалу було використано статистичний та хронологічний методи. Актуальність публікації пов'язана зі зростаючим інтересом до історичного минулого Української Православної Церкви. Нагальною потребою є ґрунтовне дослідження колекцій богослужбових півчих збірок, стан яких з кожним роком погіршується, що, своєю чергою, призводить до втрати цінного матеріалу. Наукова новизна дослідження визначається тим, що в рукописних Мінеях виявлено певні відмінності: в оформленні тексту, у використанні екфонетичного і невменного нотопису та поступовій модернізації українського півуставу. Висновки. Археографічний опис рукописних Міней дав змогу виявити загальні риси в структурі стародавніх збірок, а саме характерну послідовність піснеспівів. Кожен розділ починається заголовком, який написаний кіноварною в'язю, а закінчення кожного розділу має певне оформлення у вигляді колофону або невеликого графічного зображення. Тексти рукописних збірників написані українським півуставом. Також визначені певні відмінності: в оформленні тексту – це використання різноманітних заставок та колофонів, у використанні екфонетичної та невменної нотації безпосередньо в тексті та на бічних полях рукописів. Невирішеним залишається проблема розшифрування екфонетичної та невменної нотації, яка супроводжує тексти Міней, вирішити яку можна завдяки активній співпраці українських учених-медієвістів з науковцями західноєвропейських країн.

Ключові слова: рукописні Мінеї; екфонетична та невменна нотація; український півустав; ініціали; колофони

Вступ

Більшість рукописних книг в XVI ст. мали переважно сакральний характер. Це були твори релігійного змісту, зокрема: богослужбові та не богослужбові (четьї) книги; твори отців церкви – повчання та бесіди. Важливе місце серед них займали рукописні півчі книги православної церкви. Вони є цінним джерелом для вивчення історії музики й духовної культури. Крім основного тексту, в рукописних книгах міститься значна кількість інформації – це записи та дописки, передмови, післямови; записи під час використання та переписування текстів на форзацах, полях і краях аркушів; дописки і коментування створювачів збірника, читачів та власників.

Актуальність цієї публікації пов'язана зі зростаючою увагою до історичного минулого Української Православної Церкви. Нагальною потребою є ґрунтовне дослідження колекцій богослужбових півчих збірок, стан яких з кожним роком погіршується, призводячи до втрати цінного матеріалу. Значна частина богослужбових півчих збірок XVI–XVII ст. залишається недостатньо дослідженою, що, своєю чергою, стримує рух у плані розшифрування екфонетичного та невменного нотопису Української Православної Церкви. На сьогодні в українській медієвістиці відсутнє ґрунтовне дослідження, яке було б присвячене музичному оформленню рукописних півчих збірок Української Православної Церкви, що й зумовлює актуальність обраної проблематики.

Наукова новизна. У рукописних збірниках Мінеях виявлено певні відмінності: в оформленні тексту (гравюр, заставок, заголовків, ініціалів, колофонів); у використанні екфонетичного та невменного нотопису (над текстом та на бічних полях); у поступовій модернізації українського півуставу (великий півустав, біглий півустав та півустав наближений до скоропису).

Першими, хто досліджував рукописні збірки в Україні, були Д. Щербаківський (1924) та І. Свенціцький (1922). Мистецтвознавець Д. Щербаківський у роботі «Золотарська оправа книжки в XVI–XIX століттях на Україні» (1924) розглядає оправи Євангелій від XVI ст. до другої половини XVIII ст. Дослідник І. Свенціцький у праці «Прикраси рукописів Галицької України XVI-ого віку» (1922) відзначив спорідненість між декором українських і болгарських рукописів XII–XVI ст. Ґрунтовна робота П. Жолтовського «Українська рукописна книга та її оздоблення» (1926) присвячена дослідженню оформлення українських рукописів. У праці Д. Степовика «Українська графіка XVI–XVII ст.: Еволюція образної системи» (1982) розглядається жанрова структура рукописів (портрет, ілюстрації та гравюри). Дослідженням рукописних збірок із колекції фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського займалися О. Іванова та Л. Дубровіна. Вони провели аналіз рукописних півчих збірок Міней, Тріодей і Октоїха у своїх працях «Кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» (2016) та «Півчі богослужбові книги у репертуарі рукописних книг XVI ст. у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» (2003). Маючи філологічну освіту, О. Іванова та Л. Дубровіна сконцентрували свою увагу на загальному опису рукописів, при цьому залишивши поза увагою екфонетичний та невменний нотопис, який супроводжує текст півчих збірок.

Мета статті

Метою статті є аналіз рукописних збірок Міней в колекції Інституту рукопису. Для досягнення цієї мети необхідно провести археографічний опис та виявити характерні особливості в півчих збірниках Української Православної Церкви в XVI ст.

Методологія дослідження ґрунтується на поєднанні різних наукових методів. Зокрема, застосування аналітичного методу допомогло проаналізувати рукописні півчі збірники Міней XVI ст. Для окреслення часових і кількісних характеристик проаналізованого матеріалу було вжито статистичний та хронологічний методи.

Виклад матеріалу дослідження

Серед унікальних рукописних зібрань, які зберігаються в колекції Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ), є богослужбові півчі збірки XVI ст. Колекція цих півчих богослужбових книг представлена 61 рукописом, серед них 6 Октоїхів, 23 Тріоди та 32 Міней. Найбільшу кількість складають Міней – богослужбові книги або книги для читання, що містять «життя» святих, сказання про церковні свята та повчання. Серед представлених 32 Міней: 2 сербські, 7 російських та 23 українських. Саме українські Міней є предметом дослідження та визначення їхніх характерних особливостей.

Назва Мінея (церковно-словянською – Мінїа) походить від грецьких слів Μηνᾱία – «місячний, одномісячна, що триває місяць»; від βιβλίον μηνᾱίων – місячна книга або τροπολόγιον μηνᾱίων – Тропологій місячний. Мінея походить від єдиного комплексу співів тропарно-стихірного типу, який склався в VII ст. у Візантії і мав назву Тропологій (Τροπολόγιον). Він включав послідовності і рухомого, і нерухомого циклів. Згодом єдиний кодекс розпався на мінейну (тексти нерухомого річного кола, послідовність нерухомих свят), тріодну (тексти рухомого великоднього кола, послідовність рухомих свят) частини та Октоїх – тексти седмичного кола (Живов, 1994).

Найдавніші збережені візантійські міней датуються кінцем IX – початком X ст. Серед укладачів Четій-Міней найвідомішим був Симон Логофет або Метафраст (тобто «Оповідач», 940–976 рр.) – візантійський церковний письменник, який робив переклади в популярній формі життя святих. Календарну основу Міней склали свята константинопольського походження. У візантійську Місячну Мінею увійшли тексти, створені авторами константинопольської достудійської (Андрій Критський, Герман Константинопольський), палестинської (Іоанн Дамаскин Косма Маюмський), константинопольської студійської (Феодор Студит, Климент, Феофан накреслено, Святий Йосиф Піснєписець та ін.), а також італо-грецької (із кінця X–XI ст.; Ніл Россанскій, Варфоломій Молодший) традицій. Базовий склад кожної послідовності утворює гімнографічний канон, седален, три стихири, до яких можуть додаватися кондак, додаткові стихири і седалини, светилєн, отпустительний тропар, у ранню епоху – блаженні (стихири для співу на євангельських заповідях блаженства). Із XII ст. до складу Міней включаються короткі життя святих.

Грецькі Мінеї були перекладені на старослов'янську мову для проведення богослужіння в Болгарії, а звідти вони поширилися в Київській Русі. Це були Загальна та Святкова Мінеї, які були складені учнями Кирила й Мефодія – Климентом Охридським, Костянтином Преславським, Наумом Охридським та їхніми послідовниками. Святкова мінея, крім текстів, перекладених із грецької мови, містила оригінальні давньоболгарські тексти. Служби слов'янським святим спочатку були написані грецькою мовою, але до теперішнього часу дійшли тільки в перекладах. Наприклад, найдавніші служби Кирилу Філософові, Борису і Глібу, Іоанну Рильському (Живов, 1994).

У православ'ї Мінеї поділяються на дві групи: Мінеї службові та Четї-Мінеї. Службові призначаються для церковних нерухомих служб, що припадають на фіксовані дати свят церковного року. Четї-Мінеї – це збірки, які призначені для позабогослужбового читання – домашнього або келійного. Вони містять тексти житія святих, сказання про свята та повчання.

Мінеї службові, своєю чергою, поділяються на загальні, місячні та святкові. Загальна мінея включає в себе «типові» служби ликів святих – пророку, апостола, декільком апостолам, святителю, кільком святителям тощо. Ці служби використовуються за відсутності Місячної мінеї або якщо служба конкретного святому не була складена.

Мінеї місячні містять служби за місяцями відповідно до церковного календаря. Місячна мінея містить служби святим на кожен день року. Зазвичай вона поділяється на 12 томів за числом місяців.

Святкова мінея іноді називається також Анфологій, вона містить служби найбільш важливих свят. Ці служби вибрані з Місячних міней. Склад Святкової Мінеї доволі нестійкий, вона містить найважливіші свята – Господні, Богородичні та святих, які особливо шановані Православною церквою (Живов, 1994).

У Київській Русі ці церковно-релігійні збірники вперше з'явилися в XI ст. Найдавніші списки Четїй-Міней увійшли в Супральський рукопис (початок XI ст.) та Успенський збірник (початок XII ст.). Піднесений стиль викладу Симона Логофета, який знайшов відображення вже в цих перших, перекладних текстах, став зразком для старокиївських укладачів пізніших повчальних збірок (Пушкарев & Пушкарева, 2018). На українських теренах склад мінейних богослужінь відповідав церковним установам: спочатку вони переписувалися за Студійським Уставом, який був уведений у Київській лаврі в 1070 р., потім, за Єрусалимським Уставом, що був прийнятий Церквою в другій половині XIV ст.

Починаючи з XIV ст. у зв'язку із широким вживанням письма в побутових потребах на зміну уставу, який існував з XI ст., приходять півустанове письмо, яким можна було писати швидше. Розрізняють три типи півустава:

- великий півустав, для якого характерні викривлення та нахил прямих частин літер і спрощення деяких літер;
- біглий півустав, з більш ясно виявленим нахилом та злитністю окремих літер;
- третій тип півустава, який переходить у скоропис, характерний тим, що в ньому значно більше зустрічається скорочення слів, багато літер написано разом, чимало їх винесено над рядком.

Однак устав і далі продовжує використовуватися при написанні і окремих богослужбових книг, наприклад, у Пересопницькому Євангелії (1556–1561), і у вигляді приміток та пояснень у збірниках, написаних півустановою (Степовик, 1982). Характерна особливість українського напівустава – прагнення до подовження вертикальних накреслень у буквах. Так, ми насамперед зустрічаємо т у вигляді трьох паличок, опущених униз – **т**, і **Б**, **Ъ** з опущеними вниз передніми кінцями – **Ъ**, **Ѡ**. Замість **Ы** – **Ы**. З'являється й нове написання **е** на **Є**, замість **оу** використовується **У**.

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. складанням Четїй-Міней прославився митрополит Димитрій, у миру Данило Савич Туптало (1651–1709 рр.) український церковний діяч, вчений, письменник і проповідник, шанований в Українській Православній Церкві. Він народився в селі Макарів у родині сотника Київського полку Сави Туптала. Отримав освіту в Києво-Могилянській академії (тоді колегіум) в 1662–1665 рр. У 1684 р. за запрошенням Варлаама Ясинського Димитрій приїздить до Києва і стає проповідником у Києво-Печерській Лаврі. Тут прийняв на себе послух – складання Четїй-Міней, над якими працював понад 20 років і закінчив їх лише в Ростові в 1705 р. (Димитрій Туптало, 1967).

Розглядаючи унікальні рукописні збірки Міней, які зберігаються в колекції Інституту рукопису НБУВ, основну увагу було сконцентровано на археографічному описі та особливостях поєднання екфонетичного та невменного нотопису. Потрібно зазначити, що в одну збірку зазвичай входять тексти служб на один місяць («Місячна Мінея», б.р.-б; «Мінея на октябрь», б.р.); рідше – на два («Мінея на январь», б.г.), або три місяці («Місячна Мінея», б.р.-а). Вказівка на місяць міститься на початку книги, якщо назва відсутня (наприклад, не збереглися перші аркуші), як зазначають О. А. Іванова та Л. А. Дубровіна (2003), місяць може бути встановлений за назвами свят або днів пам'ятей святих за Місяцесловом.

Проводячи археографічний опис «*Минеи на январь-февраль XVI ст.*» (б.г.), можна виділити певні особливості оформлення цього рукопису. Оправа рукопису – дошка в шкірі із залишками від металевих застібок. Формат паперу 2° (295x190). Нумерація аркушів проставлена у верхньому правому кутку кожного аркушу (загальна кількість – 434 арк.). Заголовки в тексті виконані в'язю, заголовні ініціали кіноварні, іноді прикрашені рисочками, крапками та стилізованими завитками. Кожен абзац збірника починається зі слова, де ініціал написаний кіновар'ю. Також спостерігаються окремі слова, виділені кіновар'ю в середині тексту.

На побічних полях доволі часто зустрічаються екфонетичні та невменні знаки а також виписані окремі слова, які написані кіновар'ю або чорнилами з виділенням ініціала кіновар'ю. Якщо слова на побічних полях виписані кіновар'ю, то й екфонетичні та невменні знаки вказані кіновар'ю. У випадку, коли слова на побічних полях, які мають тільки ініціал кіновар'ю, а далі слово написано чорнилами, екфонетичний або невменний знак над словом також написаний чорнилами. На нижньому й побічних полях рукопису зустрічаються тексти, що написані уставом.

У тексті є крапки, проставлені темнішими чорнилами, аніж написаний текст. Це свідчить про те, що вони мають пізніше походження. У досліджуваній Мінеї зустрічаються два види розміщення цих крапок – темніша й більша за розмірами крапка стоїть між словами або знаходиться над світлішою крапкою, що нагадує собою більш сучасний знак – дві крапки. Також є крапки, написані яскравішою кіновар'ю, що також свідчить про їхнє пізнє походження. Ці крапки стоять між словами або проставлені на місці крапок, написаних чорнилами, але більші за розміром, начебто було намагання замалювати крапки, написані чорнилами. Закінчення «Мінеї на январь» (322-325 арк.) має відмінний шрифт, аніж увесь попередній текст, хоча це той самий півустав.

Із 326 арк. починається «*Мінея на февраль*». На цьому аркуші розташована гравюра. На передньому плані зображений хрест на пагорбі, на задньому плані – комплекс будівель. Будівлі з правого й лівого боків з вікнами і практично ідентичні. Між собою вони з'єднані нижчою будівлею без вікон, на якій розташовані букви МЛРБ.

Верхня перекладаина хреста символізує собою табличку з написом, який зроблений Понтієм Пілатом, намісником римського імператора в Іудеї. На табличці було написано: «Ісус Назарянин Цар Юдейський». Спираль і тростина, зображені вздовж Хреста, символізують знаряддя вбивства Ісуса й тростину, на якій була губка, змочена оцтом, котру підносили до Його вуст. Підвищення, на якому стоїть Хрест, символізує гору Голгофу, на якій відбулося розп'яття. Букви «МЛРБ» означають «місце лобне, розп'ятий бисть». За переказами, на Голгофі, знаходиться центр Землі, де був похований перший чоловік – Адам. Тому, у символічному розломі, в надрах Голгофи зображено прах Адама, у вигляді черепа (Баданов, 2015).

Із 327 арк. починається текст «Мінеї на февраль». Останні сторінки рукопису – і «Мінеї на январь», і «Мінеї на февраль» – вирізані. Закінчення тексту в розділах оформляється невеликими розчерками, хвилястими лініями, крапками, комами та дрібними орнаментами з них наприкінці тексту.

Місячна Мінея (б.р.-б) не має початку. Сам рукопис складає 361 арк., обкладинка після реставрації, обтягнута тканиною. Як і в багатьох рукописних Мінеях, має пізню нумерацію аркушів у правому верхньому куті. Формат паперу 4° (200x160), написаний українським півуставом, який супроводжується екфонетичною та невменною нотацією. На першому аркуші рукопису на нижньому полі стоїть дата – 1863 г. Кожен розділ написаний кіноварною в'язю і має вказівку на певний глас, який також написаний кіновар'ю і стоїть на початку тексту. При зміні гласу в середині тексту він позначається чорнилами. У збірнику доволі часто зустрічаються пояснення скорочених слів у тексті. Як правило, розшифрування скорочених слів подається на нижньому полі рукопису. Серед слов'янських пам'ятей святих у рукописі є текст пам'яті найдавніших і шанованих у Київській Русі князів Бориса та Гліба: кончина, 24.07 та перенесення мощів, 2.05; а також пам'яті засновників Києво-Печерської лаври преподобного Феодосія Печерського – кончина, 3.05. Закінчення тексту в розділах, як і в інших Мінеях, оформляється невеликими розчерками, хвилястими лініями, крапками, комами та дрібними орнаментами з них наприкінці тексту.

У наступній *Святковій Мінеї* (б.р.) також відсутній початок. Сам рукопис складає 251 арк., обкладинка дерев'яна, обтягнута шкірою. На титульній сторінці штамп – «Бібліотека Києво-Печерського Собора № 93». Перший аркуш має напис на нижньому полі «Кієв Собр Бібліотеки 1814», на правому полі цього аркушу напис – «Села Михновець». Формат паперу 4° (170x120), текст написаний українським півуставом, який супроводжується екфонетичним та невменним нотописом. Заголовки виконуються кіноварною в'язю і супроводжуються ініціалом або півуставом у рядок. Пізня нумерація у верхньому правому полі. Рукопис після неякісної реставрації, Нижні кути сторінок, котрі перебувають у неналеж-

ному стані, заклеєні білим папером, що не дає змоги прочитати текст, який ще зберігся. На 158 зв. на лівому бічному полі є зображення нотного п'ятилінійного стану із квадратними нотами більш пізнього походження. Ініціали в рукописі прикрашені рисочками, крапками й стилізованими завитками, що нагадує рослинний живопис. На побічних полях трапляється позначка допоміжного характеру «зри» або «смотри» на бічному полі, яка супроводжується маленьким малюнком руки.

«*Мінея на октябрь*» середина XVI ст. (б.р.) має дерев'яну обкладинку із незначним залишком шкіри та металевих застібок. На звороті обкладинки написи уставом, півуставом та латиною. Відсутній початок і кінець рукопису. На першому аркуші зверху по центру скорописом написано «Мінея на октябрь».

Формат паперу 2° (295x190), текст написаний українським півуставом. Шрифт значно крупніший, аніж в інших рукописних мінеях. Зважаючи на особливості тексту, можна стверджувати, що рукопис створений раннім півуставом. Текст написаний в дві колонки на один аркуш. Варто відзначити, що така форма організації тексту для XVI ст. була певним пережитком і майже не використовувалася. Ініціали виділені кіновар'ю, а екфонетичні та невменні знаки на бокових полях зустрічаються доволі зрідка. Заголовки також виконуються кіноварною в'яззю і супроводжуються ініціалом або півуставом у рядок. Закінчення тексту в кожному розділі оформляється невеликими розчерками, хвилястими лініями, крапками, комами та дрібними орнаментами з них наприкінці тексту.

Рукопис «*Мінея місячная Декабрь-Февраль рукопись XVI в.*» (б.г.) має дерев'яну обкладинку, шкіряна обкладинка не зберіглася. Також не збереглися й металеві застібки, залишилися тільки отвори на їхньому місці. На окремому невеликому аркуші скорописом написано: «Мінея місячная Декабрь-Февраль рукопись XVI в. Ерея Федора Попа Бытенського (В конце переплетен ркп. (рукопись) XVII в., заключающая избранная службы целого года)». Ця Мінея є конволютом, причину складання різних рукописів в один збірник пояснити не можливо. Початок рукопису відсутній, формат паперу 2° (290x200). Текст написаний раннім українським півуставом, над яким розташовані екфонетичні та невменні знаки. На нижньому полі першого аркушу, написано скорописом «Мінея служ. к. XVI в.». Заголовки виконуються кіноварною в'яззю і супроводжуються ініціалом або півуставом у рядок. Текст рукопису написаний чорнилами і кіновар'ю, ініціали прикрашені рисочками, крапками та стилізованими завитками. На 111 зв., 123 арк., та 162 арк., є печатка «Печать Общества Изследования Волыни».

Перша частина (арк. 1-276) – це мінея місячна на жовтень–лютий без початку та кінця, причому шість перших аркушів неможливо ідентифікувати, рукопис має незадовільний стан, багато аркушів утрачено, текст можна прочитати лише зі служби Димитрію Солунському 26 жовтня. Закінчується ця частина місячної мінеї службою Касіяну Римлянину 29 лютого. Рукопис написаний квадратним дрібним півуставом. При реставруванні даний рукопис був опрацьований разом із Мінеєю Святоковою (арк. 277-354), яка також мала незадовільний стан та в первинному вигляді – формат А-5: у процесі реставрації були доклеєні нижні поля аркушів до потрібного формату. Рукопис зберігся частково, він містить служби: Георгію Побідоносцю, Різду Іоанна Предтечі, апостолам Петру та Павлу та Успенню Богородиці.

Рукопис «*Общая Праздничная Мінея*» (б.г.) має дерев'яну обкладинку, обтягнута шкірою. Металеві застібки не збереглися. Цей збірник містить служби святим з лютого по серпень. Рукопис написаний раннім українським півуставом чорнилом і кіновар'ю з екфонетичними та невменними знаками, які зустрічаються і на полях збірника. Рукопис має формат паперу 2° (320x205). На першому аркуші зверху стоїть № 91, а на нижньому полі штамп «Бібліотека Києво-Софійського Собора № 91». Нумерація аркушів у верхньому лівому полі. Ініціали написані кіновар'ю, у яких внутрішній простір заповнений елементами рослинного орнаменту. Кожна глава починається з нового аркушу. На нижніх полях аркушів періодично зустрічається текст написаний уставом, півуставом і скорописом. Одна із прикрас збірника – це закінчення розділів на 83 арк., 103 зв. та 178 арк., кінцівка оформлена колофоном (поступовим скороченням рядків з обох боків тексту).

Обкладинка рукопису «*Місячна Мінея*» (б.р.-а) не зберіглася. Початок і закінчення рукопису відсутні, формат паперу 2° (280x190). Перші чотири аркуші написані іншим почерком, аніж основний текст рукопису. Цей почерк не каліграфічний, рядки похилені вправо, це свідчить про те, що текст писав непрофесійний переписчик. Починаючи з другого аркушу текст розділений на дві колонки. На перших 4 арк. знаходиться текст Пророчеств, Ірмосів, Кодак і Блажен. У деяких Мінеях місячних у складі ІР наявні служби давньоруським та українським святим. Так, ця Мінея містить службу київському митрополиту Петру, «новому чудотворцю». Текст написаний чорнилами та кіновар'ю українським півуставом із вказівками на певний глас. Над текстом розташовані екфонетичні та невменні знаки. Ці знаки зустрі-

чаються на бічних полях рукопису, вони написані чорнилами або кіновар'ю. Починаючи з 5 арк., текст написаний каліграфічним почерком чорнилами та кіновар'ю. Нумерація аркушів на верхньому полі по центру. Заголовки виконані в'язю, заголовні ініціали кіноварні. Починаючи з 32 арк. ініціали прикрашені рисочками, крапками та стилізованими завитками. На нижньому полі аркушів зустрічається текст, написаний пізнім українським півустановом, який близький до скоропису. З 51 арк. нумерація зміщується у верхній правий кут. На 125 арк. закінчення тексту прикрашене колофоном. Закінчення тексту в розділах оформляється невеликими розчерками, хвилястими лініями, крапками, комами та дрібними орнаментами з них наприкінці тексту.

Висновки

Археографічний опис рукописних Міней із колекції Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського дав змогу виявити загальну рису в оформленні стародавніх збірок, а саме: тексти рукописних збірників написані українським півустановом. Кожен розділ починається заголовком, який написаний кіноварною в'язю. Відповідно закінчення кожного розділу має певне оформлення у вигляді колофону, будь-яких фігур (хреста, чаші) або невеликими графічними зображеннями, де використовуються крапки, коми, хвилясті лінії, хрестики тощо. Слід визначити й певні відмінності: в оформленні тексту (гравюр, заставок, ініціалів, колофонів), у використанні екфонетичного та невменного нотопису та поступовій модернізації українського півустанову. Наприклад, ініціал може бути виконаний шрифтом – чи крупнішим за букви, чи кіновар'ю, або ж може бути орнаментований у тому чи тому стилі.

Невирішеним залишається питанням розшифрування екфонетичної та невменної нотації, яка супроводжує тексти Загальних, Місячних та Святкових Міней. Подальші ґрунтовні дослідження півчих рукописних збірок Української Православної Церкви наблизять учених-медієвістів до розшифрування та перекладення їх на сучасну нотацію. Вирішити цю проблему можливо завдяки активній співпраці з науковцями західноєвропейських країн.

Список використаних джерел

- Баданов, А. (2015). Что означают буквы на кресте? Взято з <http://dishupravlavlaviem.ru/chto-oznachayut-bukvy-na-kreoste/>.
- Димитрій Туптало. (1967). В О.І. Білецький (Упоряд.), *Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII століття)* (с. 327-332). Київ: Радянська школа.
- Живов, В.М. (1994). *Святость. Краткий словарь агиографических терминов*. Москва: Гнозис.
- Жолтовський, П.М. (1926). *Українська рукописна книга та її оздоблення*. Харків.
- Іванова, О.А. (2016). *Кирилична рукописна книга XVI століття з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Історико-кодикологічне дослідження. Альбом філіграней*. Київ: НБУВ.
- Іванова, О.А., & Дубровіна, Л.А. (2003). Півчі богослужбові книги у репертуарі рукописних книг XVI століття у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. В *Рукописна та книжкова спадщина України* (Вип. 8, с. 71-79). Київ.
- Минеи на январь-февраль XVI столетия. (б.г.). (Ф. 160, № 46). Інститут рукопису НБУВ, Київ.
- Минея месячная Декабрь-Февраль рукопись XVI века. (б.г.). (Ф. 1, № 4056). Інститут рукопису НБУВ, Київ.
- Минея на октябрь, середина XVI століття. (б.р.). (Ф. 30, № 39). Інститут рукопису НБУВ, Київ.
- Місячна Минея. (б.р.-а). (Ф. 301, № 125). Інститут рукопису НБУВ, Київ.
- Місячна Минея. (б.р.-б). (Ф. 306, № 27). Інститут рукопису НБУВ, Київ.
- Общая Праздничная Минея. (б.г.). (Ф. 312, № 88). Інститут рукопису НБУВ, Київ.
- Пушкарев, Л., & Пушкарева, Н. (2018). Четьи-Минеи. Взято из https://www.krugosvet.ru/enc/kultura_i_obrazovanie/religiya/CHETI-MINEI.html.
- Свенціцький, І.С. (1922). Прикраси рукописів Галицької України XVI-ого віку. *Збірки Національного музею у Львові* (Ч. 137, с. 1-7). Жовква.
- Святковій Минеї. (б.р.). (Ф. 312, № 89). Інститут рукопису НБУВ, Київ.
- Степовик, Д.В. (1982). *Українська графіка XVI-XVII століть. Еволюція образної системи*. Київ: Наукова думка.
- Щербаківський, Д.М. (1924). Золотарська оправа книжки в XVI–XIX століттях на Україні. *Бібліологічні вісті*, 1-3, 3-15.

References

- Badanov, A. (2015). Chto oznachaiut bukvy na kreste? [What do the letters on the cross mean?]. Retrieved from <http://dishpravoslavie.ru/chto-oznachayut-bukvy-na-kreste/> [in Russian].
- Dymytrii Tuptalo. (1967). In O.I. Biletskyi (Comp.), *Khrestomatiia davnoi ukrainskoi literatury (do kintsia XVIII stolittia) [Readings of Ancient Ukrainian Literature (Until the End of the 18th Century)]* (pp. 327-332). Kyiv: Radianska shkola [in Ukrainian].
- Ivanova, O.A. (2016). *Kyrylychna rukopysna knyha XVI stolittia z fondiv Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho. Istoryko-kodykologichne doslidzhennia. Albom filihranei [Cyrillic manuscript book of the 16th century from the holdings of the Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library of Ukraine. Historical and codicological study. Filigree Album]*. Kyiv: NBUV [in Ukrainian].
- Ivanova, O.A., & Dubrovina, L.A. (2003). Pivchi bohosluzhbovi knyhy u repertuari rukopysnykh knyh XVI stolittia u fondakh Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Singing liturgical books in the repertoire of 16th century manuscripts in the holdings of the Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library of Ukraine]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy [Manuscript and book heritage of Ukraine]* (Issue 8, pp. 71-79). Kyiv [in Ukrainian].
- Minei na ianvar-fevral XVI stoletia [The Menaions for January-February of the 16th century]. (n.d.). (Fund 160, № 46). Instytut rukopysu NBUV, Kyiv [in Russian].
- Mineia mesiachnaia Dekabr-Fevral rukopis XVI veka [Monthly Menaions for December-February manuscript of the 16th century]. (n.d.). (Fund 1, № 4056). Instytut rukopysu NBUV, Kyiv [in Russian].
- Mineia na oktiabr, seredyna XVI stolittia [The Menaion for October, mid-16th century]. (n.d.). (Fund 30, № 39). Instytut rukopysu NBUV, Kyiv [in Ukrainian].
- Misiachna Mineia [Monthly Menaion]. (n.d.-a). (Fund 301, № 125). Instytut rukopysu NBUV, Kyiv [in Ukrainian].
- Misiachna Mineia [Monthly Menaion]. (n.d.-b). (Fund 306, № 27). Instytut rukopysu NBUV, Kyiv [in Ukrainian].
- Obshchaia Prazdnichnaia Mineia [The General Festal Menaion]. (n.d.). (Fund 312, № 88). Instytut rukopysu NBUV, Kyiv [in Russian].
- Pushkarev, L., & Pushkareva, N. (2018). Cheti-Minei [The Little Menaion]. Retrieved from https://www.krugosvet.ru/enc/kultura_i_obrazovanie/religiya/CHETI-MINEI.html [in Russian].
- Shcherbakivskiy, D.M. (1924). Zolotarska oprava knyzhky v XVI-XIX stolittiakh na Ukraini [Gold-plated frame of a book in the 16th-19th centuries in Ukraine]. *Bibliolohichni visti*, 1-3, 3-15 [in Ukrainian].
- Stepovyk, D.V. (1982). *Ukrainska hrafika XVI-XVII stolit. Evoliutsiia obraznoi systemy [Ukrainian graphics of the 16th-17th centuries. The evolution of the figurative system]*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Svetsitskiy, I.S. (1922). *Prykrasy rukopysiv Halyskoi Ukrainy XVI-oho viku. Zbirky Natsionalnoho muzeiu u Lvovi [Decorations of manuscripts of Galician Ukraine of the 16th century. Collections of the National Museum in Lviv]* (Pt. 137, pp. 1-7). Zhovkva [in Ukrainian].
- Sviatkovii Minei [The Festal Menaion]. (n.d.). (Fund 312, № 89). Instytut rukopysu NBUV, Kyiv [in Ukrainian].
- Zhivov, V.M. (1994). *Sviatost. Kratkii slovar agiograficheskikh terminov [Holiness. A concise glossary of hagiographic terms]*. Moscow: Gnozis [in Russian].
- Zholtovskiy, P.M. (1926). *Ukrainska rukopysna knyha ta yii ozdoblennia [Ukrainian manuscript book and its decoration]*. Kharkiv [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції: 14.11.2019

**РУКОПИСНЫЕ СБОРНИКИ МИНЕИ
В КОЛЛЕКЦИИ ИНСТИТУТА
РУКОПИСИ НАЦИОНАЛЬНОЙ
БИБЛИОТЕКИ УКРАИНЫ ИМЕНИ
В. И. ВЕРНАДСКОГО**

Подгорбунский Николай Анатольевич
Кандидат исторических наук, доцент,
Киевский национальный университет
культуры и искусств,
Киев, Украина

Цель работы – анализ рукописных сборников Миней в коллекции Института рукописи; проведение археографического описания и выявления характерных особенностей в певческих сборниках Украинской Православной Церкви в XVI в. Методология исследования включает системный анализ, который содействовал

осмыслению рукописных певческих сборников. Для определения временных и количественных характеристик проанализированного материала были использованы статистический и хронологический методы. Актуальность публикации связана с растущим интересом к историческому прошлому Украинской Православной Церкви. Насущной необходимостью является обстоятельное исследование коллекций богослужебных певческих сборников, состояние которых с каждым годом ухудшается, что, в свою очередь, приводит к потере ценного материала. Научная новизна исследования определяется тем, что в рукописных Минеях выявлены определенные различия: в оформлении текста, в использовании экфонетической и невменной нотации и постепенной модернизации украинского полуустава. Выводы. Археографическое описание рукописных Миней позволило выявить общие черты в структуре древних сборников, а именно характерную последовательность песнопений. Каждый раздел начинается заглавием, которое написано кинноварной вязью, а окончание каждого раздела имеет определенное оформление в виде колофона или небольшого графического изображения. Тексты рукописных сборников написаны украинским полууставом. Также определены различия: в оформлении текста – это использование различных заставок и колофонов, в использовании экфонетической и невменной нотации непосредственно в тексте и на боковых полях рукописей. Нерешенным остается проблема расшифровки экфонетической и невменной нотации, которая сопровождает тексты Миней, решить ее можно благодаря активному сотрудничеству украинских ученых-медиевистов с учеными западноевропейских стран.

Ключевые слова: рукописные Минеи; экфонетическая и невменная нотация; украинский полуустав; инициалы; колофоны

**MANUSCRIPTS OF THE MENAION
IN COLLECTION OF THE INSTITUTE
OF MANUSCRIPTS OF THE VERNADSKY
NATIONAL LIBRARY OF UKRAINE**

Mykola Pidhorbunskyi

*PhD in Historical Sciences, Associate Professor,
Kyiv National University of Culture and Arts,
Kyiv, Ukraine*

The purpose of the article is to analyse the manuscript collections of Menaions in the collection of the Institute of Manuscripts; to conduct an archaeological description and identify features in the singing collections of the Ukrainian Orthodox Church in the 16th century. The research methodology includes system analysis, which made it possible to analyse and explore collections of singing manuscripts. To determine the temporal and quantitative characteristics of the analysed material, statistical and chronological methods were applied. The relevance of this publication is concerned with a growing interest in the historical past of the Ukrainian Orthodox Church. An urgent need is a thorough study of collections of liturgical singing books, which condition is getting worse every year, which in turn inflicts heavy valuable material loss. The scientific novelty is determined from the fact that the manuscripts of the Menaion contain some differences in the text design, in the use of ekphonetic and neumatic notation, and the gradual modernization of the Ukrainian half-running hand. Conclusions. The archaeological description of the handwritten Mineas made it possible to identify common features in the structure of ancient collections, namely the characteristic sequence of chants. Each section begins with a title written in cinnabar script, and the end of each section has a specific design in the form of a colophon or a small graphic image. The texts of handwritten collections were written by the Ukrainian half-mouth. Differences are also identified: in the design of the text – this is the use of various screensavers and colophons, in the use of econometric and irresponsible notation directly in the text and on the side margins of manuscripts. The unresolved issue is the decoding of the econometric and irresponsible notation that accompanies the texts of Minea, it can be solved thanks to the active cooperation of Ukrainian medieval scholars with scientists from Western European countries.

Keywords: manuscripts of the Menaions; ekphonetic and neumatic notation; Ukrainian half-running hand; initials; colophons